

²⁰ Сѣмя слова Божія. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1772.
Шифр НБУВ – Кир.1356п.

²¹ Сѣмя слова Божія. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1772.
Шифр НБУВ – Кир.1357п.

²² Сѣмя слова Божія. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1772.
Шифр НБУВ – Кир.1358п.

²³ Тріодь пісна. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1784. Шифр
НБУВ – Кир.1585п.

УДК 021.7(0.068):004

Галина Ковальчук,

зав. відділу НБУВ, д-р іст. наук

Ганна Губко,

мол. наук. співробітник НБУВ

Оксана Тіхненко,

провідний бібліотекар НБУВ

Катерина Лобузїна,

зав. відділу НБУВ, канд. техн. наук

КОЛЕКЦІЯ ІСТОРИЧНИХ ЛИСТІВОК НБУВ І СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ВВЕДЕННЯ ЇЇ В ЕЛЕКТРОННИЙ ПРОСТІР

У статті розглядаються листівки як специфічний вид видання. Розкрито історію формування колекції історичних листівок НБУВ. За різними параметрами охарактеризовано масив збережених документів у колекції листівок Відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ. Наголошено на проблемах збереження цього унікального історичного джерела та створення електронного каталогу колекції.

Ключові слова: листівки, «Волянська», колекція НБУВ, електронний каталог.

Завдання об'єктивного й всебічного осмислення історичного шляху, який пройшла наша країна, гостро вимагає розширення інформаційної бази наукових досліджень, уважного вивчення недостатньо ще освоєних джерел з метою створення дійсно наукової історії.

До числа таких недостатньо вивчених, а в багатьох випадках просто незатребуваних джерел належать листівки. Саме вони є наймасовішим, найоперативнішим і, нерідко, найдостовірнішим видом друку переломних періодів розвитку держави і суспільства. До речі, листівки завжди висуваються на перший план у зламні періоди історії держави. Проте через їх недовговічність як особливого виду друку листівки зберігаються, як правило, погано, значно гірше, ніж скажімо, книги. І дослідники традиційно звергають на них мало уваги. Проте кожне наступне покоління науковців прагне осмислити, розкрити в деталях різні історичні події,

відтворюючи минуле та узагальнюючи його історичний досвід. Листівка є саме таким джерелом, яке безпосередньо відбиває події та факти реального історичного процесу в світлі політичних, економічних, ідеологічних, естетичних та інших суспільних поглядів та інтересів людей, в результаті діяльності яких дане джерело з'явилося. Більшовицьким листівкам поталанило, з відомих причин, краще: в радянський час їх збирали в архівах, музеях і бібліотеках, описували, видавали друковані каталоги. Значно гіршою є справа з листівками «нерадянськими». Величезна їх кількість назавжди загинула у вирі революції та громадянської війни, була знищена з ідеологічних та політичних міркувань. У наш час існує не так багато збережених колекцій листівок, скажімо, першої половини ХХ ст., але, мабуть, ніхто впевнено не зможе вказати їх кількість, де вони зберігаються, видання яких це партій, рухів, організацій, як розкрито ці колекції для користувачів тощо.

Під терміном «листівка» ми розуміємо неперіодичне аркушеве (як правило, текстове) видання агітаційного, рекламного чи інформаційного змісту обсягом від 1 до 4 сторінок [18, с. 87]. В Україні для таких видань застосовувались також інші назви: «метелики», «аркушівки», «летючки». Такі видання є способом оперативного поширення інформації, вони розраховані на масове, але не тривале застосування.

Як вид друку листівки з'явилися незабаром після винаходу книгодрукування і використовувалися спочатку для розповсюдження урядових розпоряджень. Із ХVІІІ ст. у різних країнах листівки стають однією з дієвих форм масової революційної пропаганди, а пізніше широко використовуються в партійній боротьбі. Масовий випуск революційних листівок у Росії практикувався під час революцій 1905–1907 і 1917 рр., в роки Першої світової та громадянської війни 1918–1920 рр. Наступний сплеск масового випуску листівок відбувся під час Великої Вітчизняної війни, і безперечно, листівки відіграли важливу роль в ідейній боротьбі проти німецько-фашистської пропаганди (яка теж розповсюджувалась у вигляді листівок на окупованих територіях, на фронті і в радянському тилу). Легкість сприйняття інформації та дешевизна друку загалом робили їх незамінними для пропаганди ідей серед радянського народу.

Збирання листівок в Україні почалося відразу ж після створення Національної бібліотеки Української держави. 26 січня 1919 року Рада Народних Міністрів УНР ухвалила «Закон про друковані видання», в якому йшлося «Про обов'язкову надсилку ... до повітових комісарів примірників всіх видань». Серед перерахованих видів друкованої продукції згадувалися також відозви, афіші, оголошення тощо [19]. З 11 обов'язкових примірників

усіх друків, що надсилалися до повітових комісарів, надалі свої примірники одержували Національна, згодом Всенародна бібліотека України (ВБУ) і Головна книжна палата в Києві, створена також в січні 1919 р. (у подальшому Український науковий інститут книгознавства – УНІК). Навесні того ж року Тимчасовий комітет ВБУ звернувся з проханням до вчених, музейних та архівних працівників, громадськості, організацій України збирати всі відозви, прокламації, газети та інші матеріали, що друкувалися, та пересилати їх до ВБУ, і вже у травні бібліотека одержала значну кількість таких видань [6].

Для зберігання аркушівок було намічено створити спеціалізований відділ, до фонду якого, крім листівок і відозв, потрапляли плакати, оголошення тощо [12, с. 14]. Рада ВБУ на своїх засіданнях неодноразово порушувала питання про виділення штатних одиниць та приміщення для відділу Волянсії (від фр. «volatil» – летючий), про комплектування та збереження цих документів. Але відсутність коштів, персоналу, розпорощеність фондів по окремих будинках міста не дозволяли розгорнути роботу відділу. У звіті бібліотеки за 1923/24 рр. зазначено, що відділам стародруків, сходознавства, графіки та волянсії не пощастило розгорнути свою роботу за браком персоналу – обмежились лише збиранням матеріалу [8]. Протягом 20-х років комплектування відділу здійснювалося через загальний відділ Бібліотеки. Наприкінці 1930 р. колекція нараховувала 286 355 документів [4, с. 162].

Відділ Волянсії розпочав своє фактичне існування тільки з 1 серпня 1932 року [9], коли сюди було призначено штатного співробітника. Основне завдання, яке перед собою ставив відділ Волянсії у початковий період свого існування, полягало в експериментальному сортуванні частини масиву аркушевих матеріалів та у підготовці статуту та інструкції відділу. Йшлося про опрацювання «революційних аркушівок часів громадянської війни та історії Жовтневої революції», що було вкрай актуальним після звинувачень ВБУ в аполітичності та буржуазному націоналізмі [4]. До кінця року було «посортовано» 16 314 примірників листівок, на які складено тимчасовий покажчик; керівником відділу П. Ф. Іноземцевим (1888–1934) розроблено проект схеми систематизації документів, підготовлено й зачитано на засіданні Науково-дослідної комісії з бібліотекознавства (НДКБ) доповідь на тему «Наукові підвалини організації відділу Волянсія». У радянській бібліографічній та бібліотечній практиці було визнане соціальне значення та історична вартість листівок, прокламацій, відозв і почалася систематична робота стосовно їх опрацювання й вивчення, хоча інструкція з обліку і опису листівок не була затверджена. Для збільшення фонду бібліотека

зверталася до різних сховищ, які збирали листівки і прокламації, видані на території України і присвячені історії громадської війни (від УНІКу, зокрема, було одержано 109 од., з Бердичівської друкарні – 114 од.); з відповідною метою було обстежено ряд бібліотек. Упродовж 1932 р. ВБУ загалом одержала 42 264 листівок, з них обов'язкових примірників 40 104, подарунків 2094, через купівлю – 35, по обміну – 31 [9]. Обсяг фонду «волянсії» на 01.01.1933 становив уже 373 931 од.; з них опрацьовано було 16 314, не опрацьовано – 367 617.

Безперечно, за короткий час свого існування відділ Волянсії не встиг широко розгорнути свою роботу, хоча цифри фонду вражають. Спостерігалася нестача робочої сили, приміщень та устаткування [9]. У 1933 р. персонал відділу складався з трьох співробітників: старшого бібліотекаря, бібліотекаря та технічного бібліотечного службовця. В 1936 р. співробітників залишилося лише двоє: старший бібліотекар та помічник бібліотекаря [14].

Цей рік для Бібліотеки був дуже складним. Пожежа, що трапилася на хорах Софійського собору, де тимчасово зберігалися фонди газетного відділу, та вода, якою гасили пожежу, знищили значну кількість дореволюційних газет та листівок. У травні 1936 р. з роботи було звільнено директора Бібліотеки В. М. Іванушкіна, а згодом і кількох інших співробітників, звинувачених у контрреволюційній діяльності. Після реорганізації ВУАН у лютому 1936 р. був оновлений і Статут Бібліотеки, що знаменувало черговий період у житті установи [4, с. 261]. У Бібліотеці Академії наук УСРР (БАН), як тоді називалася установа, відбулася структурна реорганізація: крім основних секторів та спеціалізованих відділів були створені «кабінети», що відображали актуальні для радянської влади того часу напрями розвитку суспільства і дозволяли оперативно реагувати на потреби в спеціальній літературі [4, с. 249–250]. Зокрема, наприкінці 1936 р. розпочав свою роботу Кабінет революційної преси БАН [10], складником фонду якого стали листівки та прокламації, що були виділені з фонду Газетного відділу бібліотеки, та фонд Волянсії (керівник К. А. Розенберг).

Тим не менш, діяльність з опрацювання листівок тривала. Слід зазначити, що в 30-х роках у Бібліотеці готували до друку капітальне бібліографічне видання – анований каталог «Більшовицькі листівки УСРР 1917–1920 рр.» обсягом 25 др. арк. [15]. До 1939 р. було складено хронологічний каталог прокламацій 1917–1921 рр.

Перервала цю роботу Велика Вітчизняна війна, під час якої безслідно зникла величезна картотека та загинула більшість аркушевих видань. У

1954 р. Кабінет революційної преси було ліквідовано, а його фонди, в т. ч. колекцію листівок, вірніше, її залишки, передано до відділу рідкісних видань (колишній відділ стародруків) [10], адже листівки, не зважаючи на їх колись великий тираж, зберігаються дуже погано, тому є дійсно рідкісними.

У 50–60-х рр., за заповітом колишнього завідуючого відділом стародруків С. І. Маслова, Бібліотека одержала в дар його особисту бібліотеку і архів. Серед цих матеріалів були й листівки перших років Радянської влади [1], що суттєво поповнило колекцію листівок, проте масив таких видань й досі зберігається в архіві С. І. Маслова в Інституті рукопису НБУВ (фонд 33, од. зб. 7255–7450). У той же час до газетного відділу була передана так звана революційна преса, що тоді користувалася у читачів підвищеним попитом, у тому числі масив листівок періоду революцій [5]. У 1969 р. навпаки, з газетного відділу було передано до колекції 150 листівок 1919–1920 рр., надрукованих іноземними мовами в Україні в роки іноземної інтервенції, зі зверненнями до солдатів окупаційних армій. Ці листівки мали таку ж систему шифрів, як і ті, що зберігалися у відділі рідкісних видань [11, арк. 124].

Опис листівок відділу було розпочато 1968 р. Саме в 1968–1969 рр. була проведена обробка і каталогізація значного масиву колекції, переважно листівок періоду Жовтневої революції і перших пореволюційних років. У плані роботи на 1969 р. були передбачені норми опису листівок: 30 одиниць на день [11, арк. 107]. Це передбачало, крім іншого, такі види робіт: сформулювати заголовок, відшукати в енциклопедичних виданнях потрібну інформацію про партію, подію, особу чи ін.; визначити таким чином рік видання, якщо він не позначений на листівці; вказати розмір тексту листівки (адже її береги на папері можуть бути відрізані). Алфавітний картковий каталог колекції (рукописний) складався на кінець 1969 р. з 3292 карток [11, арк. 125]. При виконанні описів перед укладачами постало багато науково-методичних питань. Зокрема, у звіті зазначалося: «Відділ не міг врахувати всіх особливостей опису цього типу видань. У процесі визначення форми заголовку опису дуже важко було формулювати точну історичну назву організації чи установи, яка випустила листівку. В таких випадках наводилась аббревіатурна назва, тобто така, як вона була зазначена на листівці, щоб потім, при редагуванні описів, замінити її новою назвою» [11, арк. 125].

У 1970 р. було складено інструкцію «Опис листівок» та розроблено і затверджено Вченою радою Бібліотеки проспект майбутнього друкованого каталогу «Листівки революційних робітничих союзів, соціал-демократичних і більшовицьких організацій (1897–1920)», здійснено опис

ще 785 листівок. У середині 70-х рр. були пропозиції видати тексти листівок, випущених в Україні, де надруковані статті В. І. Леніна (в колекції відділу їх нараховувалось 50) [13]. Активно працювала в цьому напрямі тодішня співробітниця відділу М. Ф. Дмитрієнко: 1980 р. виходить друком її монографія «Листівки більшовицьких організацій України 1917–1920 рр. як історичне джерело». У цій праці вперше в українській історіографії розглядається такий вид друку (а саме більшовицької преси), як листівка. 1985 р. дослідниця за цією ж темою захистила докторську дисертацію.

У 80–90-х рр. тривала підготовка анованого каталогу «Колекція листівок ЦНБ імені В. І. Вернадського АН України». Упорядниками каталогу були співробітники відділу стародруків та рідкісних видань Л. П. Маркітан та Л. С. Воловник, проте роботу не було завершено. Певний масив листівок, заборонених раніше, біло передано до колекції після розформування спецхрану. Наприкінці 90-х рр. розпочалося укладання електронної бази даних колекції в програмі Allegro, в якій створювалися в НБУВ електронні каталоги.

На сьогодні фонд історичних листівок НБУВ складає близько 8000 одиниць зберігання, понад 4 700 назв видань з 1808 по 1945 рік. Ці документи містять інформацію і самі є свідками важливих історичних подій: російсько-японської війни, першої російської революції 1905–1907 рр., громадянської війни в Україні 1917–1921 рр., війни радянської України за підтримки РСФРР проти УНР 1917–1918 рр., війни РСФРР і УНР 1918–1919 рр., голодомору 1932–1933 рр., Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Під час цих переломних подій в історії держави, суспільства, громадську думку формували, серед іншого, і листівки.

Весь масив документів, збережених у колекції, можна охарактеризувати за різними параметрами.

За змістом листівки поділяються на суспільно-політичні, нормативно-регламентуючі, інструктивні, інформаційні та учбові [2, с. 66]. Суспільно-політичні листівки, у свою чергу, мають такі форми: прокламація, відозва, заклик, звернення, стаття, оголошення, памфлет, вірш, пісня тощо. Цей тип листівок передає здебільшого ідеологічні, партійно-політичні тексти, матеріали політичних кампаній, документи різних партій. Нормативно-регламентуючі листівки включають в себе публікації таких груп документів, як тексти резолюцій, статутів, маніфестів, рішень з'їздів партій, конгресів, постанов пленумів, законодавчих актів і декретів, звітів, рішень тощо.

Інструктивні листівки містять медичні санітарні інструкції, відомчо-директивні постанови. Частиною колекції складають листівки санітарно-гігієнічного змісту, які були випущені переважно у 1918–1920-х рр. Вони

стали реакцією на особливі проблеми населення соціально-епідеміологічного характеру. Популяризація особистої та громадської гігієни багатьма методами розглядалася як найбільш ефективний спосіб попередження страшних епідемій. У листівках переважно піднімається питання боротьби з різними хворобами: холерою, тифом, віспою, туберкульозом, венеричними захворюваннями (сифілісом, гонореею). Частина аркушівок містить рекомендації породіллям стосовно догляду за немовлям, попередження жінок про небезпечність онкологічних захворювань. Також порушується питання про перереєстрацію інвалідів та надання їм допомоги. Привертають увагу листівки з порадами про те, як збирати лікарські трави, додається перелік самих рослин. Важлива увага приділяється особистій гігієні, ризику зараження інфекційними захворюваннями від комах та необхідності чистоти питної води.

Інформаційні листівки містять довідково-інформаційні матеріали, звіти, повідомлення про події. До учбових листівок відносять програми, навчальні плани, тексти, вірші тощо.

Більшовицькі листівки за цільовим призначенням традиційно поділялися на партійні, радянські, профспілкові, армійські, молодіжні, видання культурно-освітніх установ. За читацьким призначенням листівки були розраховані на окремі групи: військовослужбовців, робітників, селян, жінок, віруючих, молодь та ін.

Для істориків значний інтерес становлять листівки 1917–1920 рр. Як не дивно, незважаючи на радянську цензуру, більшість листівок 1917–1918 рр. у колекції НБУВ за тематикою є антибільшовицькими. Так, за 1917 р. в колекції нараховується 505 листівок, виданих в Україні – в Києві, Харкові, Одесі, Полтаві крайовими організаціями політичних партій, суспільних організацій, губернськими земськими управами. Переважна більшість розкриває діяльність Центральної Ради, у тому числі представлено всі чотири Універсали Центральної Ради. Багато листівок присвячено виборам до Київської міської Думи, до «Учредительного собрания», вони закликають до демократизації, автономії України. Листівки 1917 р. містять заклики до продовження війни з німцями, інформацію про створення українських національних шкіл. Загальна тематика листівок цього року – антибільшовицька агітація і підтримка Центральної Ради.

За 1918 р. маємо 285 назв, у більшості це листівки від галузевих міністерств, насамперед Міністерства внутрішніх справ, а також листівки армії УНР і Директорії. Є тексти із закликами проти влади гетьмана Скоропадського, проти польської шляхти, проти більшовиків.

Листівок 1919 р. в колекції 1200 назв, видані переважно в Києві, Вінниці,

Кам'янець-Подільському та інших українських містах. Це документи повітових комісаріатів, Добровольчої армії Денікіна, Інформбюро армії УНР, Ради Народних Міністрів, Департаменту преси та пропаганди, Української Галицької армії, а також листівки атамана військ УНР С. Петлюри, Української соціал-демократичної робітничої партії, Української партії самостійників-соціалістів. Загальна направленість антибільшовицька.

А от за 1920 р. серед 1200 назв листівок нашої колекції більшість становлять радянські листівки, підписані Головою Всеукраїнського ревкому Г. Петровським, Головою Ради народних комісарів Х. Раковським. Тут декрети Ради народних комісарів, накази політвідділу Реввоенради щодо Червоної армії, заклики до боротьби з Добровольчою армією Денікіна, збройними формуваннями Махна, Зеленого, Григор'єва, Струка, армією УНР, а також листівки політуправління Київського військового округу, повітових революційних комітетів, Київського комітету Комуністичної партії більшовиків. За тематикою в листівках розкривається продовольча політика радянського уряду, повідомляється про організацію комітетів бідноти на селі, про закон, яким регулювалися норми здачі зерна губерніями України; міститься заклик до загальної трудової повинності тощо. Меншу частину масиву листівок цього періоду складають листівки, видані урядом УНР: біографічні відомості про членів уряду, заклики до боротьби проти більшовиків та Добровольчої армії Денікіна, звернення до народу В. Винниченка та С. Петлюри; є також листівки армії Денікіна та «Союзу відродження Росії».

У відділі зберігається близько 950 назв видань листівок, виданих під час Великої Вітчизняної війни. Серед них: розпорядження, агітація і пропаганда німецького і радянського урядів, заклики Організації українських націоналістів (ОУН). Меншу частину складають листівки інформативного характеру, які повідомляли про події на фронті, проте не досить повно, іноді тенденційно. На відміну від аркушівок революційного періоду, більшість листівок періоду Великої Вітчизняної війни не містять відомостей про друкарні.

Для історії друкарства інтерес можуть становити конкретні друкарні, що випускали листівки. Серед аркушевих видань, що зберігаються у відділі, біля 1100 назв – це листівки, видані в Києві за 1889–1943 рр. Серед цього масиву є листівки, видані в друкарнях Г. Т. Корчак-Новицького (1889 р.), К. Н. Милевського (1891 р.), Київського комітету РСДРП (1900 р.), типолітографії «Прогресс» (1900–1902 рр.), І. Крижановського і В. Авдошенко (1903–1904 рр.), Бунду (1904 р.), 1-ї та 2-ї Київської артілі

«Печатного дела» (1905 р.), «Дніпро» (1917–1919 рр.), М. Заєзного (1917 р.), типолітографії братів Каплун (1917–1919 рр.), т-ва С. П. Яковлева (1917 р.), т-ва М. А. Барщевського (1917 р.), С. В. Кульженка (1917 р.), В. Бондаренка та П. Гніздовського (1917 р.), А. О. Штерензона (1917 р.), Києво-Печерської лаври (1919 р.), «Польза» (1919 р.), т-ва «Криниця» (1919 р.), Р. К. Лубковського (1917–1919 рр.), «Товариства І. Н. Кушнерьова та Спілки» (1894–1919 рр.). У 20-х роках листівки випускають Радянські друкарні № 1–9, друкарня штабу Київського воєнного округу (1921 р.), Наркомвоєна № 1–5, Держтресту «Київ-Друк», «Більшовик» (1919–1921 рр.). Під час Великої Вітчизняної війни в Києві видавались листівки у друкарнях «Німецька Друкарня для Київського Генеральбецирку» (1941–1942 рр.), «Газетно-журнальна друкарня» (1942 р.).

Близько 250 назв листівок видано у Харкові в друкарнях «Харьковского губернского правления» (1905 р.), «Харьковского комитета РСДРП» (1905 р.), «Електротиполітографії С. А. Шмерковича» (1906 р.), типолітографії Р. Радомишельського (1915 р.), «Печатное искусство» (1917 р.), «Утро» (1917 р.), «Культура» (1917 р.), А. І. Ткаченка (1917 р.), «М. Дрейшпуль і сини» (1917–1920 рр.), «Посвящение» (1917 р.), «Работник» (1917 р.), Кооперативній (1917 р.), «Харківського губернского земства» (1917 р.), Н. М. Шайнберга (1918–1919 рр.), «Печатное дело» (1918 р.), «Державного видавництва України ім. Г. І. Петровського» (1919 р.), «Харківського Воєнно-Окружного Штаба» (1919 р.), «Комуніст» ЦК КП(б)У (1920 р.), Радянські друкарні № 1–5 (1919–1920 рр.), агіт-поїзда «Більшовик» (1920 р.), Харківського Губсоюзу (1921 р.), ВУЦВКа (1921–1923 рр.), Наркомпроса (1922 р.).

У колекції є листівки, видані в друкарнях Львова: «Вільна Україна» (1939 р.), «Звезда Советов», «Druckerei und Lithographische anstalt Lemberg» (1942 р.). У Могильові-Подільському в 1917–1919 рр. листівки друкувались в друкарні Акслера, в Олександрії – у друкарнях: «Ш. М. Фонберга» (1917 р.) та Радянській друкарні (1919 р.). У м. Прилуки – в друкарнях А. Я. Мірова (1918 р.), Я. М. Лінкова (1919 р.), Радянській друкарні (1921 р.), у держдрукарні ім. Раковського (1926 р.). У Тернополі – в Подільській друкарні Осипа Степка (1915–1917 рр.), М. Каганого (1919 р.), в похідній польовій друкарні Політвідділу Реввоенради XIV армії (1920 р.). В Одесі листівки друкувались в «Типохромолітографії Д. Плющеєва» (1896 р.), друкарні Єпархіального дому (1917 р.), радянських друкарнях № 4–9 (1920 р.), економічній друкарні «Одеса» (1920 р.). Під час Великої Вітчизняної війни листівки друкувались в друкарнях «Од. газ.» (1942 р.) та «Чорноморець» (1944 р.).

Серед листівок колекції є видання, надруковані в м. Рівному, але це аркушівки періоду Великої Вітчизняної війни, випущені німецькою владою, і лише на одній зазначено назву друкарні – «Волинь» (1941 р.). Впродовж 1941–1943 рр. листівки німецького уряду видавались також у Черкаській друкарні.

Є в колекції листівки не українського походження: накази Сталіна було надруковано у місті Тбілісі в друкарні ім. А. Ф. Мяснікова видавництва «Заря Востока» (1943 р.). Повідомлення про події на фронті у 1941–1945 рр. друкувались також у місті Грозному чеченською мовою і у Воронежі російською мовою в друкарні видавництва «Комуна». Також зберігається близько 100 назв листівок, виданих у Москві, та біля 70 назв – у Санкт-Петербурзі (1899–1944).

У багатьох випадках у листівках не наводиться вказівок на місце видання. Особливо це стосується листівок, випущених армійськими пересувними друкарнями, в яких місце видання штабних та корпусних листівок навмисно не зазначалося, щоб не розкривати дислокацію військових підрозділів та їх друкарень. Деякі листівки містять печатки тих організацій, які їх видавали, а саме: «Донской комитет российской социал-демократической рабочей партии», «Українська партія соціалістів-революціонерів * КИЇВСЬКА ГРУПА», «Комитет партии Академической свободы * КПАС». Всі листівки мають також печатки тих організацій, де вони зберігались раніше.

Листівки випускалися різними мовами, що певним чином залежало від мови місцевих жителів та від певного історичного періоду. Багато і таких видань, в яких текст друкувався паралельно двома чи трьома мовами. В цілому переважають українська, російська та польська мови, на території окупованої Галичини – «Дистрикт Галичина» – ще й німецька мова, а на Півдні України під час румунської окупації – в «Трансністрії» – листівки друкувались російською, румунською та німецькою мовами.

Папір, на якому надруковані листівки з колекції, – найрізноманітніший, починаючи від паперу ручного виробництва початку XIX ст. з лініями верже і понтюзо, що добре проглядаються на просвіт. Деякі інші містять рельєфні штемпелі у кутку аркуша, що, за твердженням спеціалістів [7], є промисловими знаками у вигляді штампа сліпого тиснення, котрі проставлялися холодним способом спеціальним пресом на продукції паперових фабрик після зміни технології і матеріалів виробництва паперу. Зокрема, на деяких листівках колекції є штемпелі фабрики «Гончарова», «князя Паскевича», «Дидятковського товарищества», «Общества Мирковъ».

Варто підкреслити, що в часи дефіциту паперу листівки друкувались на підручному матеріалі: на зворотах афіш, книжкових аркушів, зразків

етикеток, рукописних актів, різних бланків, листівок інших партій чи організацій, листівок минулих років. Листівки зі зверненням до населення друкувались, як правило, на одній стороні аркуша, не дивлячись на дефіцит паперу, бо одним із методів поширення було розвішування та розклеювання їх на стінах будинків, деревах, парканах тощо. Військові, особливо фронтові обставини, під час яких випускалися певні листівки, змушували використовувати дешевий газетний папір; друкували навіть на збережених з дореволюційних часів талонах на продукти харчування та обкладинках шкільних зошитів. Довговічність листівки як одиниці зберігання передусім залежить від міцності паперу – основного носія інформації. Усім фондоутримувачам добре відомо, що ганчір'яний папір ручного виробництва, при дотриманні нормативних умов, зберігається в часі дуже добре. Але більшість листівок надрукована на виготовленому з деревини в кінці XIX – першій пол. XX ст. кислому дешевому папері. Наші спостереження за станом аркушевого матеріалу доводять, що поступово відбувається пожовтіння паперу із збільшенням інтенсивності кольору ближче до країв аркуша, що є ознакою його старіння та руйнації. Занепокоєння викликає підвищена крихкість і ламкість паперу, а також процеси вицвітання фарб і чорнила. Наприклад, гектографи з рукописів потребують негайного оцифрування, оскільки чорнила, якими вони були надруковані, поступово вицвітають і через декілька років уже буде неможливим прочитати тексти цих документів. Друга, більша частина – це машинописні та друковані листівки, тексти яких збереглися краще, проте більшість листівок потребує реставрації.

Формат листівок у колекції дуже різний, від найменшого – 7,5 x 11 см, до найбільшого – 99 x 65 см, звідси виникають певні труднощі для їхнього зберігання. Великий формат мали листівки переважно агітаційного характеру, що дозволяло використовувати різноманіття шрифтів різних гарнітур та розмірів з метою полегшення сприйняття тексту, розвішаного на стінах.

Способи відтворення листівок могли бути різними. Так, у колекції є листівки, створені за допомогою мімеографа, гектографа, літографії, друкарського набору, є фотокопії цінних за змістом листівок з інших сховищ тощо. Зокрема, маємо бл. 80 назв гектографованих листівок, які були створені з 1889 по 1918 р., проте більшість з них датується 1902 і 1905 рр. Половина з них київські, а решта були створені в Санкт-Петербурзі, Москві, Харкові, Катеринославі. Організаціями, що їх видали, зазначені: «Киевский союзный совет объединенных землячеств и организаций», «Киевская касса помощи политическим ссыльным и заключенным» (Красный Крест),

«Партия социалистов–революционеров», «Группа студентов–революционеров», «Российская социал-демократическая рабочая партия», «Українська партія соціалістів-революціонерів», «Союз студентов Киевской духовной академии».

Видавниче та поліграфічне оформлення листівок зумовлювалось їхньою метою та завданням і безпосередньо залежало від особливостей і умов публікації. Якщо переважна більшість листівок у колекції лише текстова, то в окупаційних листівках періоду війни (1941–1943 рр.) переважають ілюстровані видання, часто ще й з використанням червоної фарби.

Важливим кроком до забезпечення збереження цілісності листівок та, водночас, оперативності надання їх зображень користувачам є створення електронних копій листівок та перехід від традиційної паперової каталогізації до електронного каталогу. Електронний каталог є невід’ємною частиною сучасної бібліотеки та важливим складником електронних бібліотек. Це динамічна система, яка потребує постійного вдосконалення. Від того, наскільки електронний каталог розкриває фонд бібліотеки, є зручним у користуванні (розрахований на роботу непередготовленого користувача), максимально відповідає інформаційним запитам читачів, – залежить його ефективність, залучення нових читачів, а звідси і зростання престижу бібліотеки.

На початку 2000-х рр. співробітники НБУВ, спеціалісти з каталогізації Є. Сидиченко та О. Ісаєва, на замовлення Відділу стародруків та рідкісних видань (ВСРВ), розробили в прийнятій тоді в НБУВ програмі «ALLEGRO» спеціальний робочий аркуш для опису листівок. А введенням даних та створенням електронного каталогу листівок займалися безпосередньо співробітники ВСРВ.

Впровадження у НБУВ системи автоматизації бібліотек «ІРБІС-64», розпочате у 2009 р., створило перспективи автоматизації всіх галузей бібліотечно-інформаційної діяльності. Робота САБ «ІРБІС-64» основана на клієнт-серверній платформі, що надає можливість організувати одночасну роботу із бібліографічною базою даних багатьох користувачів, налагодити клієнтські профілі у відповідності до спеціалізованих завдань співробітників.

Бібліографічна база даних «Листівки», конвертована з «ALLEGRO» К. В. Лобузіною, створена у середовищі системи автоматизації бібліотек САБ «ІРБІС-64» [17], що підтримує UNIMARC-формат [20] обміну бібліографічними даними. Для ведення та редагування бібліографічної бази даних було, знов-таки, розроблено спеціальний робочий аркуш, що враховує специфіку бібліографічного опису (БО) листівок [3]. Для

зручності роботи з листівками було створено додаткові пошукові словники: техніка друку, розмір документа, політична партія, що відповідає особливостям бібліографічного опису цього виду документів.

Таким чином, до формату бібліографічного опису листівок було включено такі основні структурні елементи та поля:

Основний опис

АВТОР

АВТОР – КОЛЕКТИВ

Інші колективи

Співавтори

Редактори, укладачі ...

НАЗВА, перші слова

Різноманітні назви

Слова перед назвою

Епіграф

Гасло

Звернення

Вихідні дані

Кількісні характеристики, розмір

Загальні примітки

Анотація

Примірки

Систематизація

Політична партія

Імена, згадані у тексті

Колективи, згадані у тексті

Ключові слова

Географічна рубрика

Зміст

Індивідуальні особливості примірника

Підписи

Печатки

Техніка друку

Збереженість, стан документа

Індивідуальні особливості

Для полегшення сприйняття інформації бібліографічного опису листівки було розроблено спеціальний формат перегляду, розділений на окремі зони: шифр, зона заголовка, основний бібліографічний опис, анотація, зона систематизації, зона додаткових заголовків (слова перед назвою, епіграф, гасло, звернення), зона індивідуальних особливостей примірника.

Приклад БО листівки:

Кл 0597

[Объединенная губернская организация Российской соц[иал]-демократической] рабочей партии (РСДРП), Всеобщего еврейского рабочего союза (БУНД) и Польского «Единения»].

ТОВАРИЩИ РАБОЧИЕ И ГРАЖДАНЕ! : «Если вы хотите, чтобы наша страна избавилась от ужасов кошмарной мировой войны ...» / [Объединенная губернская организация Российской соц[иал]-демократической] рабочей партии (РСДРП), Всеобщего еврейского рабочего союза (БУНД) и Польского «Единения». – Кременчуг: Тип. Совета рабочих депутатов, [1917, верес. - жовт.]. – 1 арк. в 1 стп.; 49 x 31 см.

Анотація:

Заклик до виборців голосувати за список №10 [під час виборів до Установчих зборів].

Ключові слова: Установчі Збори; вибори.

Партії: **Объединенная Губернская организация РСДРП, Всеобщего Евр. Рабочего Союза (БУНД) и Польского «Единения».**

Слова перед назвою:

Голосуйте за список № 10 ; Объединенная губернская организация Российской соц[иал]-демократической] рабочей партии (РСДРП), Всеобщего еврейского рабочего союза (БУНД) и Польского «Единения».

Гасло:

Пролетарии всех стран, соединяйтесь!

Підписи: Без підпису.

Печатки: ЦАОР МВД УССР * Харьков * БИБЛИОТЕКА ;
Центрально-наукова БІБЛІОТЕКА АН УРСР № 2455.

Дефекти: Листівка деф.

Нові технології вимагають від бібліотечних працівників, перш за все, постійного вдосконалення своїх професійних навичок. Потрібно вчитися буквально на ходу, вивчаючи нові програмні продукти, оскільки протягом щоденної роботи виникають різні питання, що потребують вирішення. Проте впровадження інновацій в бібліотеках не закреслює досвід попередніх поколінь бібліотекарів і дослідників, набуті практикою підходи до опису листівок. Для зручності читачів, які працюють з листівками безпосередньо в читальному залі ВСРВ, продовжено ведення традиційних карткових каталогів, але редагування електронної бази даних колекції має на меті уже найближчим часом виставлення цієї інформації on-line.

Список використаних джерел

1. *Вядро Ш.* Дар ученого / Ш. Вядро // Библиотекарь. – 1958. – № 12. – С. 59–60.
2. *Дмитрієнко М. Ф.* Листівки більшовицьких організацій України 1917–1920 рр. як історичне джерело / М. Ф. Дмитрієнко. – К. : Наукова думка, 1980. – 302 с.
3. ДСТУ (ГОСТ 7.1:2006) Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання. (ГОСТ 7.1-2003, IDT). – Введ. 2007–07–01. – К. : Держспоживстандарт України, 2007. – 47 с.
4. *Дубровіна Л. А., Ошищенко О. С.* Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: 1918–1941. – К. : НБУВ, 1998. – 337 с.
5. Звіт роботи Бібліотеки за 1959 рік : Архів НБУВ, оп. 1, № 1032, арк. 58.
6. История Центральной научной библиотеки Академии наук Украинской ССР. – К. : Наукова думка, 1979. – С. 29.
7. *Клепиков С. А.* Филигрانی и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII–XX века / С. А. Клепиков. – М. : Всесоюзная книжная палата, 1959. – С. 12, 27; *Бударагин В. П.* «А потом были штемпели?» / В. П. Бударагин // Актуальные вопросы истории бумаги и бумажного производства : Сб. докладов и сообщений. – СПб. : Историческая иллюстрация, 2003. – С. 69.
8. Отчет библиотеки за 1923/1924 года : Архів НБУВ, спр. 86, арк. 13.
9. Отчет о работе библиотеки за 1932 год : Архів НБУВ, оп. 1, спр. 378, арк. 64.
10. Отчеты о работе отделов библиотеки за 1939 год: Архів НБУВ, оп. 1, спр. 591, арк. 54.
11. План и отчет о работе отделов за 1969 г. П т. : Архів НБУВ, оп. 1, од. зб. 1415, арк. 124.
12. *Постернак С.* Всенародна Бібліотека України (До п'ятирічного ювілею) / С. Постернак // Бібліологічні вісті. – К., 1923. – № 4. – С. 13–18.
13. Протоколи засідань відділу за 1974 р.: Архів НБУВ, оп. 1, № 1580, арк. 18, 41.
14. Проект увеличения штата библиотеки в течение II-й пятилетки (1933–1937). Переписка с УАН Наркомпросом УССР и их отделами по вопросам комплектования и учета кадров : Архів НБУВ, оп. 1, спр. 428, арк. 7.
15. *Розенберг К. А.* Кабинет революционной прессы Библиотеки АН УРСР / К. А. Розенберг // Журнал библиотеки АН УРСР. – 1946. – № 1. – С. 29.
16. Российские правила каталогизации: [в 2 ч. / авт. коллектив: Н. Н. Каспарова (рук.) и др.]; Рос. библ. ассоц., Межрегион. ком. по каталогизации. – М. : [б. и.], 2007. – Ч. 2 : Специальные правила каталогизации отдельных видов документов. – Раздел 15. <http://www.nilc.ru>.
17. Система автоматизации библиотек ИРБИС64. Общее описание системы. – М. : ГПНТБ России, 2004. – 259 с.
18. Словник книгознавчих термінів / В. Я. Буран, В. М. Медведєва, Г. І. Ковальчук, М. І. Сенченко. – К. : Книжкова палата України, 2003. – С. 87.

19. Урядові накази і розпорядження // Книжний вісник. – 1919. – № 1. – С. 27.
20. UNIMARC Manual. Bibliographic Format : Руководство по применению UNIMARC для библиографических данных : Фрагменты 2-го изд. : Изм. и доп. к 1-му изд. / Международная федерация библиотечных ассоциаций и учреждений (ИФЛА) ; ГПНТБ России. – М. : ГПНТБ России, 1998. – 52 с.

УДК 37+023.5(477.83/86)''189/191''

Наталія Кунанець,

заст. директора з наукової роботи НТБ
Національного університету «Львівська політехніка»,
канд. іст. наук

ФАХОВА ПІДГОТОВКА БІБЛІОТЕКАРІВ У ГАЛИЧИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті розглядаються особливості підготовки бібліотечних кадрів у Галичині під час Австро-Угорського та Польського панування. Окреслено основні шляхи отримання фахової освіти працівниками бібліотек на прикладі бібліотек товариства «Просвіта».

Ключові слова: бібліотеки, бібліотечна освіта, товариство «Просвіта», вища бібліотечна школа.

У кінці ХІХ на початку ХХ ст. побутувала думка, «що робота в бібліотеці, робота з книгою не вимагає ніякої поважнішої праці над собою, не вимагає науки»¹. На жаль, така думка часом виникає у відвідувачів бібліотеки і сьогодні. Та все ж бібліотекарі завжди прагнули отримати фахову освіту, щоб організувати роботу «своїх» бібліотек з використанням передових засад бібліотечної техніки.

До розгляду цього питання зверталися В. Левицький, Н. Дорошенко, але вони розглядали лише окремі аспекти фахового навчання бібліотекарів, комплексного дослідження не проводилося.

Ми розглянемо стан забезпечення фахівцями бібліотек Галичини наприкінці ХІХ – поч. ХХ ст., зупинившись детальніше на вирішенні цієї проблеми у бібліотеках товариства «Просвіта».

Як свідчить історія бібліотечної справи Львова кінця ХІХ – поч. ХХ ст., у бібліотеках працювали талановиті, високоосвічені співробітники, з широким спектром зацікавлень. Більшість з них згодом стали відомими діячами науки і культури. Поряд з цим керівництво установ ставило дуже високі вимоги до бібліотекарів. Так, для кожної посади у штаті бібліотеки Народного дому було розроблено кваліфікаційні вимоги – «Состав

¹ *Левицький В.* Про найнижчий ступінь бібліотечарської освіти / В. Левицький // Життя і знання. – Львів, 1934. – р. VII. – Ч. 11 (86). – С. 321. – (Бібліотечний порадник. – Ч. 22).